Umanismul socialist: bază doctrinară a romanului politic românesc în perioada comunistă

George NEAGOE

Universitatea din București
University of Bucharest
Personal e-mail: georgeflorianneagoe@gmail.com

Socialist Humanism. The Doctrinarian Base of Romanian Political Novel during the Communist Period

The aim of this article is to highlight a few connections between Socialist Humanist and the political novel in Romania during the communist regime after 1965. Firstly, we prove that a major doctrinarian policy, spread throughout the Soviet bloc after Stalin's death, lessened writer's to turn their attention, even in Romania, to the atrocities that were committed by the Marxist-Leninist ideology. Secondly, we mention the mechanism which helped Gheorghe Gheorghiu-Dej, in his later years (1962-1964), to embrace N.S. Khrushchev's plan to educate people in a so called aesthetic and humanitarian pedagogy. Thirdly, we spot the way in which Nicolae Ceaușescu, the successor of Dej, permitted novelists to point out, with the help of the Esopic language, the cruelties of "popular democracy" in Romania (1948-1964). Fourthly, we analyze a series of opinions about Socialist Humanism and literature, expressed by Mihail Ralea, C. I. Gulian, Eugen Barbu, Constantin Țoiu and Al. Ivasiuc.

Keywords: Socialist Humanism, politic novel, Marxism-Leninism, "popular democracy", Esopic language.

În cele ce urmează, vom propune câteva explicații ideologice pentru tolerarea, încurajarea și canonizarea *romanului politic* în perioada comunistă. Subiectul mai este cunoscut și ca „literatură a dezvăluirilor", pentru că, după 1965, li s-a permis scriitorilor să discute despre trecutul ascuns de istoriografia oficială, referitor la convulsiile dintre 23 august 1944 (arestarea Mareșalului Ion Antonescu) și 30 decembrie 1947 (abdicarea regelui Mihai I), la represiunea carcerală instaurată de stalinismul românesc (1948-1953 și 1957-1964) și la colectivizarea agresivă a agriculturii (1949-1962). S-a mai spsu și că romanul politic a fost o reacție publică, acceptată de Nicolae Ceaușescu, pentru a blama indirect politica brutală practicată de Gh. Gheorghiu-Dej. Dar s-a omis faptul că asemenea ficțiuni, pornind de la cazuri-limită, luau în calcul doar individualul, nu și societatea în general, al cărei mers triumfal era pe deplin netezit de atrocitățile indispensabile pentru „lichidarea rămășițelor burgheze" din țară.

Romanul politic are și o denumire metaforică – literatură a „șopârlelor" – motivată de două aspecte. Pe de o parte, astfel de scrieri erau lăsate libere să circule în piața editorială, ca niște bizarerii, din care Puterea și anexele ei (presa centrală: *Lupta de clasă, Era socialistă, Munca de partid, Scânteia, România liberă*) extrăgeau argumentele pentru justificarea dialecticii progresului. Pe de altă parte, având o atitudine ambiguă – nu neapărat duplicitară – romanul politic scăpa controlului cenzurii. Avea rostul unui gen amfibie, care, la nevoie, putea să aibă câteva zone de confort. Niciodată „șopârla" nu era univocă. Fugea printre degete și, dacă se găsea cineva abil să-i prindă coada, reptila fugea mai departe, lăsându-i cititorului o urmă, o legătură lipsă. Iar „șopârla", după un timp, își regenera organismul și potențialul semantic. Regula jocului consta în formularea unor păreri și, în cel mai bun caz, a unor algoritmi de lectură. Detectivii de „șopârle" proveneau din rândul persoanelor cu aderență la realul necontaminat, neamăgite de refrenul „măreților realizări întreprinse în drumul către socialism/comunism". Insinuările erau captate de cei care se aflau – potrivit titlului unei cărți semnate de I. Negoițescu – *În cunoștință de cauză*. Dar se cuvine amintit faptul că

romanul politic este o temă specifică pentru literatura atipică de influență sovietică și comunistă, o trăsătură ineludabilă a textului care pendulează între etică și estetică. Din uniunea celor două coordonate rezultă o mistagogie periculoasă, înlocuind nevoia de supranatural cu identificarea acestuia în spațiul laic. Dacă ar exista o predeterminare a fiecărui ins, o putem descoperi în participarea în treburile cetății, așa cum impune (*i.e.* dictează) Statul sau în suportarea consecințelor pentru refuzul aferent:

„S-a spus, din ce în ce mai insistent în această a doua parte a secolului XX că Politica a devenit Fatumul, destinul oamenilor epocii noastre. Aceasta înseamnă că nimic din ceea ce guvernează existența noastră nu se mai află undeva sus, într-o zonă transcenddentală. Răul, cruzimea, tragedia nu se mai pot explica decât prin noi. Destinul sau politica suntem noi. Destinul, golit de orice interpretare mistică, coinceput ca un mod al conștiinței de a privi lumea și pe sine, de a privi pe oameni, relațiile lor și cele pe care le presupune viața organizată, într-un proces permanent de îmbunătățire, conștiința depinzând de aceasta"[1].

Practic, romanul politic – în partea lui agreată de Partidul Comunist Român – vorbea despre conflictul între trecut și prezent (conținând germenii aurorali ai viitorului), în urma căruia, în pofida daunelor colaterale (considerate simple greșeli administrative) și a crimelor, s-a ajuns la standarde avansate de civilizație. Un exemplu concludent pentru propagarea semnalelor de la Centru către periferii, de la Arhitect către constructori este un discurs ținut de secretarul general al P.C.R., Nicolae Ceaușescu, în 1969:

„Viața a confirmat din plin justețea liniei generale, marxist-leniniste, a partidului nostru, priceperea sa de a aplica principiile socialismului în condițiile concrete din România, capacitatea sa de a unui eforturile întregului popor în vederea propășirii economice și sociale a țării"[2].

Așadar, în ciuda „dezvăluirilor" legate de faptele abominabile comise de regim, romanul politic era folosit pentru oficializarea și diseminarea în rândul conștiinței publice a ideii potrivit căreia, în logica *luptei de clasă*, victimele erau necesare, ba chiar indispensabile, iar dacă se comiteau erori (în sensul că erau pedepsiți „nevinovați", adică țapi ispășitori), acestea proveneau din presiunea incontrolabilă a hazardului, respectiv a Istoriei, a unei forțe supranaturală. Or, axioma regimurilor de tip sovietic consta în a afirma că Istoria, respectiv sensul ei final, se dovea a fi Partidul Comunist, forță politică reprezentând, în viziunea maxist-leninistă, „avangarda clasei muncitoare", acel corp armat menit să instaureze prin sabie ordinea și fericirea. Aminteam, mai devreme, despre „vina" care funcționa ca prezumție juridică și dialectică. De aici provenea și dictonul stalinist „cine nu e cu noi e împotriva noastră". Dezbaterea despre *umanismul socialist*, printre prozatorii români, a căpătat accente polemice bizare, pentru că puterea admitea ca polemica să se deruleze fără numirea directă a părții adverse, adică a regimului. S-a ajuns ca – în limitele maximei normalități a anilor 1970 – tragedia țării să fie cauționată sau nuanțată până la îmbrățișarea opiniei că absurdul (judecata discreționară) nu este o distopie, ci o formă legitimă a imperfecțiunii omenești. Privită retrospectiv și aluziv, prin găsirea genului proxim în literatură (Kafka, *Procesul*), puşcăria politică devenea o variantă de lume paralelă, în care Statul controla tot – evident cu instrumente „raționaliste" și „științifice" – în dorința de a-i izola pe indivizii care nu sunt conștienți că ar fi periclitat bunul mers înainte al guvernării:

„Joseph K., personajul său, seamănă într-adevăr cu o victimă care nu știe de ce este învinuit și intră într-un proces terminat cu o misterioasă condamnare, în care se spune, perplex, poate dintr-o sădită teamă de orice autoritate, atotputernică pentru că este misterioasă. O autoritatea josnică, murdară, coruptă, stupidă și aleatorie, deși condamnările ei sunt irevocabile. Pare să fie o parabolă a vieții, care oricum se termină cu moartea, din punctul de vedere al unui biet individ terorizat, mic-burghez cu stare, deci temător de galoane pentru că și el e undeva, într-o mică ierarhie. Dacă Joseph K., n-ar fi fost procurist la o bancă, după opinia lui un om importantşi întru totul respectabil, poate că ar fi îndrăznit mai mult.

Dar este oare el chiar atât de nevinovat? Dacă e să-l discutăm dincolo de convențiile autorului său, mi se pare că nu!

E adevărat, el este judecat pentru o vină imprecisă, condamnat și până la urmă executat. El nu poate să se apere, pentru că nu știe ce i se reproșează, este supus unui arbitrat plin de forme ce par să reglementeze ceva care scapă cunoașterii «împricinatului».

Până la sfârșit, el nu știe pentru ce trebuie să moară. Dar știe vreodată pentru ce trăiește? E adevărat, justiția care-l condamnă e absurdă, însă viața nu este aleatorie? Înainte de a fi «arestat», el nu se supune unor reguli absurde, în munca sa de la bancă? Și după aceea, când a intrat în infernalul mecanism, nu e viața lui tot atât de întâmplătoare și reacțiile lui nu sunt guvernate de niște ciudate impulsuri sau pur și simplu sub semnul nestăpânirii?"[3]

S-a întâmplat ca romanul politic să fie legitimat de către politica statală printr-un mecanism înșelător. I se dădea acestui gen posibilitatea de a se raporta la cei indeciși să intre în *lupta de clasă*, la cei ezitanți, la cei dezinteresați (în mod autentic) de politică, la cei aparent neostili, la cei neangrenați în forțe nepotrivnice. Ei erau cuprinși în sfera *țertului*, a factorului eludat de realismul socialist. Numai că, romanul politic avea dreptul de a

discuta asemenea situații, astfel de cazuri de intelectuali șovăitori, de oameni prinși în alte treburi decât cele impuse de Istorie, fără a le lua în mod clar partea. De aici provine, printre altele, atitudinea ambiguă a romanului. Se putea interpreta că, deși personajul principal era dezumanizat, cauza nu se găsea în tratamentul impus de contextul constrângător, ci, mai degrabă, din poziția rezervată/ ignorantă a protagonistului față de Partid, față de acest organism înțeles ca îndrumător infailibil. Ca atare, acest timp de roman a contribuit la confirmarea ideii că într-o societate autoritaristă (de factură militară, care îi oprimă pe cetățeni) – prezentată doar ca una „paternalistă" (*i.e.* protectoare și pacifistă) este obligatorie opțiunea politică. Nimeni nu scapa, în atari condiții, de presiunea ideologică. Și, evident, era de de preferat (în anii 1950, imperios) partizanatul comunist. Altminteri, exista un pericol iminent. Totuși, lucrurile nu au stat întocmai, deoarece schimbarea aceasta de perspectivă s-a produs gradual, sub impulsul Uniunii Sovietice, începând cu anul 1961. Literatura se planifica în maniera culturilor agricole:

„O trăsătură de bază a Programului Partidului Comunist al Uniunii Sovietice o constitutie atenția acordată formării conștiinței comuniste, preces început mai de mult, aflat acum în plină desfășurare, urmând a fi mereu dezvoltat, adâncit și extins, perfecționat. Trasând perspectivele de importanță epocală ale înaintării spre culmile comunismului – printr-o amplă dezvoltare a bazei tehnice-materiale – proiectul de Program expune și două probleme etice esențiale pentru fericirea și demnitatea omului: problema ridicării bunăstării materiale a poporului și problema formării conștiinței comuniste. Tocmai efortul permanent de a cuprinde și rezolva în mod armonios *ambele* probleme este caracteristic pentru *umanismul marxist* [s.m., GN], pentru concepția marxist-leninistă despre societate și implicit despre om. Marxismul s-a dovedit a fi singura concepție științifică în stare să pună și să rezolve problema vitală, arzătoare pentru omenire – aceea a fericirii *reale* și totodată a *dezvoltării multilaterale a omului*"[4].

C.I. Gulian vorbea printre primii, în spațiul românesc despre confiscarea umanismul renascentist, despre enciclopedismul „multilateral", despre „omul nou" ca potențialitate îngrijită de către socialism. Între articolul filozofului și postura lui Nicolae Ceaușescu din 1971, similitudinile sunt copleșitoare:

„Țelul suprem al politicii partidului nostru a fost și este creșterea bunăstării materiale și spirituale a maselor, asigurarea condițiilor pentru afirmarea plenară a personalității, făurirea omului nou, profund devotat socialismului și comunismului.

[...]

O deosebită atenție trebuie să acorde organele de partid educării activului de partid și de stat în spiritul politicii profund umaniste a partidului nostru, politică pătrunsă de grija față de om, în spiritul slujirii cu abnegație a intereselor generale ale societății, ale poporului – îndatorire fundamentală și criteriu principal de apreciere a cadrelor, a fiecărui comunist"[5] .

Deși politica subordona orice manifestare publică, instaurând administrativ realismul socialist, scrisul conformist nu se limita la funcția de a ilustra, într-o poveste, imperativele din documentele de Partid, ci devenea cel mai eficient mecanism de influențare a conștiinței civice, datorită adaosului de semnificație pe care îl vehicula. Față de revistele îngrijite direct de Comitetul Central al P.M.R., cu circuit închis și bazate pe învățături catihetice, literatura dispunea de resurse de atragere a unui public larg. Mai mult, avea rostul să răspundă așteptărilor diferitelor grupuri de cititori, sporindu-și înrâurirea. În publicațiile cu rol de îndoctrinare a activului de partid exista un consens tacit. Se concretizase chiar un *pact de lectură* între dictator (Dej și Ceaușescu) și grupul apropiat de nomenklaturiști pe de o parte și activiștii din presă și cei din teritoriu, legat de faptul că tezele vehiculate reprezentau minciuni ridicate la rangul de limbă comună. Trebuie precizat că decretarea încheierii „luptei de clasă" în Republica Populară Română, odată cu întreruperea procesului de colectivizare (considerat ca fiind „definitivat" de către propagandă), nu a fost o decizie luată de Gh. Gheorghiu-Dej în preajma lui 1962. Momentul a fost influențat, mai bine zis grăbit, de către intervenția lui N. S. Hrușciov, la deschiderea Congresului al XXII-lea al P.C.U.S., pe 17 octombrie 1961:

„Progresul tuturor laturilor relațiilor de producție socialiste duce în mod necesar la ștergerea treptată a deosebirilor dintre oraș și sat, dintre clasele și grupurile sociale ale societății sovietice, în dezvoltarea și întărirea principiilor comuniste în relațiile reciproce dintre muncitori, țărani și intelectuali. Cele două clase prietene ale societății noastre, clasa muncitoare și țărănimea colhoznică, se apropie tot mai mult, alianța lor de nezdruncinat se întărește. Țărănimea sovietică se apropie de clasa muncitoare în ceea ce privește calificarea și condițiile de muncă, nivelul cultural-tehnic. Țăranii au drepturi politice egale cu ale muncitorilor, interesele lor fundamentale sunt identice. Deosebirile dintre clasa muncitoare și țărănime în ceea este hotărâtor, principal, au fost înlăturate. Procesul ștergerii definitive a limitelor de clasă se va desfășura acum din ce în ce mai repede. Așadar, în condițiile actuale, relațiile dintre clase în țara noastră au intrat într-o nouă etapă a dezvoltării lor. Democrația proletară se transformă în democrație socialistă a întregului popor. Observăm cu multă satisfacție că acum suntem aproape de înfăptuirea țelului trasat de V. I. Lenin – atragerea tuturor cetățenilor, fără

excepție, la îndeplinirea funcțiilor statutului. Zeci de milioane de oameni sovietici participă la conducerea treburilor țării în cadrul Sovietelor şi al comisiilor lor, al organelor ales ale cooperativelor, organizațiilor sindacale, comsomoliste şi altor organizații obşteşti, îndeplinesc sarcini sociale.

Fiecare om sovietic trebuie să devină un participant active la conducerea treburilor societății! – iată lozinca noastră. (*Aplauze*)"[6].

Se vorbea în idiom, întrebuințând un jargon alcătuit din cuvinte monosemantice. marxism-leninismul se defineşte ca pe o ficțiune, întemeiată pe forța militantă şi genetică a conjunctivului invocat de Iahve la facerea lumii. Sarcinile de partid nu erau totdeauna obiective precise, categorice. Cifrele din planurile cincinale şi întreaga propagandă în jurul depăşirii normei de lucru (inclusiv în literatură) atestau nota ficțională a sistemului politic. De aceea, între marxism-leninism/ stalinism şi realismul socialist se pot suprapune până la identificare:

„Dictatura aceasta utilizează deci cel mai subtil sistem de control – acela al realității prin ficțiune şi al ficțiunii prin realitate. Marginalizarea în funcție de conglomeratul informațional reversibil ficțiune-realitate devine astfel un eficient mijloc de a paraliza, dar şi de a activiza masa"[7].

Ideologia se literaturizează, pentru că nu se adevereşte întru totul, rămânând o metodă de manipulare. Literatura se ideologizează, pentru că transmite tezele comunismului victorios, rescriind trecutul şi prezentul în conformitate cu dialectica evolutivă a societății din punct de vedere marxist-leninist: „democrație-populară" (legitimată prin *lupta de clasă*) – construirea socialismului – desăvârşirea construcției socialiste – „democrație socialistă/ socialism" (întemeiată pe prietenie între clasa muncitoare şi clasa țărănească, aflate în raporturi cu alte „pături": intelectuali, funcționari, mici proprietari urbani) – desăvârşirea construcției comuniste – „comunism" (desființarea diferențelor de clasă). Instalarea stării de urgență, „mitului patriei primejduite"[8], reclama pendularea de la dezinformare la anunțul valabil, de la interesul oligarhiei conducătoare la interesul cetățenesc. *Umanismul socialist* se definea, prin cuvintele secretarului general al C.C. al P.C.U.S., N.S. Hruşciov, ca o politică protecționistă contra rămăşițelor împotriva cărora se împotriviseră scriitorii sub stalinism. Formula propagandistică „evoluase" înspre control, înspre menținerea în carantină a viruşilor încă activi din trecut.

„Partidul porneşte de la principiul că arta are menirea de a educa pe oameni în primul rând prin exemplele pozitive ale vieții, de a-i educa în spiritul comunismului. Forța literaturii şi a artei sovietice, a metodei realismului socialist constă în reflectarea veridică a ceea ce este principial şi hotărâtor în realitate. În condițiile actuale trebuie să acordăm o serioasă atenție educației estetice, formării gustului artistic. În toți oamenii sovietici să declarăm un război hotărât lipsei de gust, sub orice formă s-ar manifesta ea – fie în pasiunea pentru formalism, fie în concepții mic-burgheze despre «frumos» în artă, viață, traiul de zi cu zi"[9].

Este interesant că în vreme ce în Uniunea Sovietică, ideologia îşi schimba ținuta revoluționară într-una pacifistă, în Republica Populară Română apăreau, în sfârşit, primele tratate de legiferare a literaturii partinice: Ov. S. Crohmălniceanu, *Pentru realismul socialist* (Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1960) şi Mihai Novicov, *Realism, realism critic, realism socialist* (Editura pentru Literatură şi Artă, 1961). Aşadar, în momentul când N. S. Hruşciov anunța modificarea politicilor culturale către variantă populistă a marxist-leninistă, România se zbătea încă în dogmatism. Am spune că ideologii de la noi nu era receptivi la progresismul de la Răsărit sau că, mai degrabă, fuseseră surprinşi de turnura neaşteptată. Astfel, câmpul literar autohton era dominat de conflicte şi de problematizări anacronice. Totuşi, în aceeaşi perioadă, s-au găsit şi persoane care să fi salutat pregătirea *umanismului socialist*. Impunerea lui era anunțată şi de întâlnirile între intelectualii sovietici:

„În hotărârile celui de-al XXI-lea Congres al P.C.U.S., formarea unui înalt gust estetic al oamenilor a fost menționată printre sarcinle cele mai importante al oamenilor a fost menționată printre sarcinile cele mai importante ale scriitorilor, cineaştilor, oamenilor de teatru, muzicienilor, plasticienilor. Pentru prima oară în istoria omenirii, problemele educației estetice dobândesc însemnătatea unei probleme de stat, la rezolvarea căreia participă partidul şi guvernul şi sunt atraşi toți oamenii de artă"[10].

Era o punere în temă cu privire la terminologia ce urma să fie exploatată până la transformarea în limbă de lemn. Preocuparea Partidului pentru artă şi literatură era nişa care domolea teama creatorilor de exercitarea abuzurilor asupra libertății de exprimare. Propunerile de îndoctrinare a populației excludeau poziția de forță majoră. Trecerea timpului şi măsurile de reprimare eliminaseră aproape în întregime nevoia de informare pluralistă. Cetățeanul fusese disciplinat să apeleze numai la învățătura partinică. Bătălia care se purta era una a bunăvoinței, a coalizării generale:

„Saltul acesta calitativ impune misiuni *noi*, de avangardă, şi o nouă conştiință: conştiința socialistă, care cuprinde, pe lângă sentimentul unei superiorități de poziție, şi sentimentul datoriei de a corespunde acestei poziții şi de a-i asigura cea mai deplină înflorire posibilă.

Această transformare revoluționară se petrece și în domeniul ideilor, prin însușirea tot mai largă și mai aprofundată a marxism-leninismului“[11].

Treptat, după *Raportul* citit de N. S. Hruşciv pe 17 octombrie 1961, spațiul public românesc a dat naștere și abordărilor nuanțante, în sensul legitimării *umanismului socialist* în funcția de ideal suveran al întregii istorii. Prin formulări excesive, factorul pozitiv al acestor discuții a ajuns să în punctul de unde pornise realismul socialist. Dacă „realismul” însemna înregimentare necondiționată în condiții de confruntare tranșantă, implicând riscul unor pedespe drastice (detenția politică), „umanismul” pretindea că ilustrează bunăvoința regimului. Aşadar, ideologia l-ar fi modelat pe cetățean după un prototip luminat. Era o nouă tentativă de a denatura o doctrină raționalistă. Se poate observa cum *umanismul socialist* a devenit o variantă largă, instituționalizată, a artei angajate, care s-ar fi confruntat direct cu hibrizii evazioniști și cu parabolele încărcate de estetism. Un punct de vedere ilustrativ pentru această atitudine găsim, după Tezele din iulie 1971, la Eugen Barbu, care nu vorbea în calitate de prozator, ci în aceea de membru în Comitetul Central al P.C.R.:

„Ca scriitor sunt, desigur, preocupat mai mult de problemele ridicate de secretaru general al partidului în ce privește creația artistică și, în special, problemele literaturii. Este clar pentru toată lumea că nimeni nu cere întoarcerea la o literatură schematică, la practicarea acelei arte a ruperii de realitate. Dar nu pot fi trecute vederea încercările destul de numeroase de evaziune din literatură, vidarea de conținut etic și social a unor romane publicate de editurile noastre. Că s-a practicat – și încă multă vreme – o literatură născută din surse subiective, de aiurea, printr-o curioasă mimare a stilului și a subiectelor nu este o noutate. Aşa sunt unii scriitori, imită – încă cu frenezie – ce apucă și de unde apucă. Dar nu-i mai puțin adevărat că misiunea redactorilor de la caselor de editură ar fi trebuit să rămână aceea de a arăta că numai cu imitațiile sterile nu se paote întemeia o literatură adevărată. Am putut citit astfel ani de zile poezii din care chiar ca profesionist nu am înțeles mare lucru după cum am răsfoit – pentru a citi până la capăt nu am reușit – romane curioase, pline de fapte neomenești, încărcate de simboluri ciudate, fără cap și coadă, rupte de realitate, ca să nu spun că nu aveau nimic comun cu viața pe care noi o ducem pe acest colț de lume”[12].

Avem din nou dovada că romanul politic a fost o specie cu două deschideri, una către Putere, pentru confirmarea deciziilor acesteia – oricât de aberante ar fi părut – alta către public, dornic să primească măcar compensații tardive pentru climatul de teroare în care trăise și se educase. Romanul politic se aclimatiza societății românești, deprinsă cu emoții extreme. Era structura care satisfăcea atât mânia, cât și depresia. Între acestea nuanțele fuseseră alungate. A ști în taină o bucățică de adevăr căpăta o pondere mai mare decât a rosti cu voce tare un adevăr primejdios. Lectura ajunsese versiunea elegantă a tăcerii.

Acknowledgement:

Această lucrare a fost redactată și finanțată în cadrul proiectului: „Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE”) POSDRU/159/1.5/S/140863.

Note:

1. Constantin Țoiu, *Romanul politic*, în „România literară”, anul VI, nr. 52, joi, 27 decembrie 1973, p. 7.
2. *Raportul Comitetului Central al Partidului Comunist Român cu privire la activitatea P.C.R. în perioada dintre Congresul al IX-lea și Congresul al X-lea și sarcinile de viitor al partidului. Raportor tovarășul Nicolae Ceaușescu*, București, Editura Politică, 1969, p. 22.
3. Alexandru Ivasiuc, *Este Joseph K. nevinovat?*, în „România literară”, anul VII, nr. 18, 2 mai 1974, p. 3.
4. C.I. Gulian, *Conștiința comunistă*, în „Contemporanul”, nr. 41 (783), vineri, 13 octombrie 1961, p. 1
5. *Propunerile de măsuri prezentate de tovarășul Nicolae Ceaușescu Comitetului Executiv al C.C. al P.C.R., pentru îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii*, în „Scânteia”, anul XL, nr. 8839, miercuri, 7 iulie 1971, p. 1.
6. N. S. Hrușciov, *Raportul de activitate al C.C. al P.C.U.S. prezentat la Congresul al XXII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice: 17 octombrie 1961*, București, Editura Politică, 1961, p. 121-122.
7. Marian Popa, *Istoria literaturii române de azi pe mâine*, versiune revizuită și augmentată, vol. II, București, Editura Semne, 2009, p. 47.
8. Eugen Negrici, *Poezia unei religii politice*, București, Editura Fundației PRO, 1995, p. 353.
9. N.S. Hrușciov, *op. cit.*, p. 115-116.
10. Mihail Parhomenko, *Educația estetică*, în „Contemporanul”, nr. 5 (747), vineri, 3 februarie 1961, p. 7. Articolul este precedat de această precizare: „La Academia de științe sociale de pe lângă C.C. al P.C.U.S. a avut loc de curând o sesiune științifică consacrată problemelor formării omului viitoarei societăți comuniste. Publicăm intervenția profesorului Mihail Parhomenko, doctor în științe filologie, intitulată: *Însemnătatea și sarcinile educației socialiste*”.
11. Acad. Mihail Ralea, T. Herseni, *O nouă armă de luptă pe frontul ideologic*, în „Contemporanul“, nr. 90 (762), vineri, 19 mai 1961, p. 1.
12. Eugen Barbu, *Un îndemn în numele socialismului*, în „Scânteia”, anul XL, nr. 8840, joi, 8 iulie 1971, p. 2.